

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/82240>

Please be advised that this information was generated on 2020-10-25 and may be subject to change.

.....

Theologische & rituologische perspectieven op liturgie

THOMAS QUARTIER

De vraag wat de antropologische ommekeer in de theologie uit de laatste decennia voor de liturgie betekent, bepaalt tot op de dag van vandaag veel discussies binnen de liturgiewetenschap. Aan de ene kant is deze theologische subdiscipline vaak gericht op een afgebakend object, namelijk de christelijke liturgie. Aan de andere kant wordt echter in bijna geen andere subdiscipline van de theologie dusdanig sterk gestreefd naar een interdisciplinaire dialoog, vooral met de zogenaamde *Ritual Studies* of rituologie die de blik verruimt. Maar wat betekent interdisciplinair onderzoek in dialoog met de rituologie voor de liturgiewetenschap in het bijzonder en de theologie in het algemeen?

De meningen daarover zijn tot op de dag van vandaag verdeeld. Ook in dit tijdschrift is een discussie in verband met deze vraag gevoerd. Toen Schillebeeckx in 2000 een artikel over de sacramenten publiceerde, wilde hij daarmee een bijdrage leveren aan het herontdekken van de betekenis van sacramenten. Hij prees rituologische perspectieven als een uitstekende mogelijkheid om opnieuw te leren inzien hoe sacramenten tot heilstekenen in het leven van hedendaagse mensen zouden kunnen worden.¹ Niet lang daarna verscheen een essay van Geybels die juist vreesde dat door een 'al te enthousiast flirten met de *Ritual Studies*' de eigenheid van de christelijke liturgie verloren zou gaan en alles 'tot een oer-ritualiteit' herleid zou worden.² Hoe verhouden zich theologie en rituologie in het algemeen tot elkaar? Deze vraag wil ik in het eerste deel van dit essay stellen.

1 E. SCHILLEBEECKX, 'Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten: Ritualisering van religieuze momenten in het alledaagse leven', *Tijdschrift voor Theologie* 40 (2000) 164-187.

2 H. GEYBELS, 'Algemeen menselijk of eigen christelijk: Rituelen en de identiteit van religies', *Tijdschrift voor Theologie* 41 (2001) 221-230, hier: 227-228.

Met betrekking tot het concrete onderzoek dat er gedaan wordt, zijn zowel liturgiewetenschappelijk als rituologisch vooral de scharniermomenten van het leven van belang. Een groot deel van het concrete onderzoek is gericht op rituelen rondom de dood.³ De reden hiervoor is wellicht de universaliteit van de dood. Sommige liturgisten vatten de liturgie daarom op als een vorm van ritueel naast andere vormen, en plaatsen haar in een bredere context. Andere onderzoekers gaan de tegenovergestelde kant op en beklemtonen de particulariteit van de christelijke liturgie die betekenis aan de dood kan geven.⁴ Is de eindigheid van de mens in deze tijd juist een reden om de particulariteit van de christelijke liturgie te beklemtonen die de troostrijke boodschap van de verrijzenis kan brengen? Of is er eerder sprake van nieuwe ritualisering die het noodzakelijk maken om de christelijke traditie in een breder verband te bekijken? Deze vraag zal ik in het tweede deel van mijn essay behandelen.

Ten derde kan de vraag gesteld worden welke implicaties rituologisch onderzoek voor de daadwerkelijke uitvoering van liturgische handelingen kan hebben. In de praktijk staat iedere liturgische voorganger voor de vraag of hij of zij de liturgische handelingen en zijn of haar eigen rol daarbinnen kan verrijken door performatieve elementen die boven de woorden van liturgische teksten uitgaan. Daarnaast is juist de enscenering van de liturgie een manier om een liturgische handeling levendig te houden. De concentratie op de handeling is nooit onderdeel van de kerkelijke leer geworden en wordt soms met argwaan bekeken, zoals Mitchell zegt.⁵ De vraag blijft echter of en hoe er vanuit de rituologie, en dan vooral vanuit de *performance studies*, een bijdrage geleverd kan worden aan datgene wat er liturgisch concreet gedaan wordt. Daarover gaat het derde deel van dit essay.

Ik zal bij elk van deze drie vragen een aantal recente publicaties behandelen. Door deze — noodzakelijkerwijs selectieve — bespreking van literatuur hoop ik een indruk te kunnen geven van het interessante onderzoek en het levendige debat dat er gaande is met betrekking tot perspectieven op de liturgie, rituologisch en theologisch, die elkaar in de liturgiewetenschap wellicht zouden kunnen ontmoeten.

3 T. QUARTIER, *Bridging the Gaps: An Empirical Study of Catholic Funeral Rites* (Empirische Theologie, 17), Münster 2007.

4 Zie bijvoorbeeld: P. POST, 'Levensrituelen — een ritueel-liturgisch perspectief', in: *Levensrituelen en sacramentaliteit tussen continuïteit en discontinuïteit* (Meander, 5),

red. L. Boeve e.a., Kampen 2003, 11-30, hier: 17; zie verder: L. BOEVE, 'De sacramentele onderbreking van de levensrituelen', in: *Levensrituelen*, red. Boeve e.a., 31-48, hier: 46-47.

5 N. MITCHELL, *Liturgy and the Social Sciences*, Collegeville 1999.

Theologie en rituologie

De verhouding tussen theologie en rituologie, die — zoals gezegd — omstre-den is, wordt in concrete theologische werken op verschillende wijzen inge-vuld. Een vaak gebruikt model is dat theoretische of methodische princi-pes uit de rituologie gebruikt worden binnen theologisch onderzoek. Ook wordt er samenwerking gezocht met sociale wetenschappers en cultuurwe-tenschappers die horen bij het brede veld van de rituologie. Een interdisci-plinaire kijk is voor de theologie dan van groot belang.⁶ Maar wat betekent deze interdisciplinariteit voor concrete liturgische werken?

De afgelopen decennia heeft de rituologie binnen de theologische sub-discipline van de liturgiewetenschap haar intrede gedaan, en Nederland heeft daar geen onbelangrijke rol in gespeeld.⁷ Niet voor niets werd in 2006 juist in Nederland een internationaal congres gehouden over de moderne *Ritual Studies* als uitdaging voor de liturgiewetenschap, waarvan de congres-bundel onder redactie van Kranemann en Post in 2009 is verschenen. Deze bundel is een eerste belangrijke publicatie die ik wil bespreken. De verhou-ding tussen theologie en rituologie wordt in deze bundel vanuit verschillen-de invalshoeken belicht.⁸

Kranemann wijst er in zijn inleiding op dat er rond de eeuwwisseling een nieuw veld met rituelen ook buiten het kerkelijke circuit lijkt te zijn ont-staan dat bij het onderzoeksveld van de liturgiewetenschapper moet horen. Daarvoor is een rituologische kijk noodzakelijk. Hier zijn twee mogelijkhe-den voor: ten eerste kan de rituologie een referentiepunt voor de liturgiewe-tenschap zijn (18v.). Daarnaast kan echter ook een soort corrigerende functie van de liturgiewetenschap als theologische discipline naar de rituologie uit-gaan. Kranemann verwoordt hier een normatief standpunt dat aan de theolo-gische reflectie eigen zou zijn: welke ontwikkelingen op ritueel vlak zijn zin- vol, welke wenselijk (27v.)? Omdat hét rituologische perspectief niet bestaat, is het in interdisciplinaire zin juist goed dat het corrigerende van beide kan-ten werkt, zoals Post in zijn inleidende bijdrage aan het boek duidelijk maakt (46v.). In de bundel zijn artikelen opgenomen die proberen de wederzijdse dialoog, tussen aan de ene kant de liturgiewetenschap en verschillende stro-mingen binnen de rituologie aan de andere kant, te voeren.

6 T. QUARTIER, 'Ritual Studies: Een antropo- logische bezinning op de liturgie', *Tijdschrift voor liturgie* 91 (2007) 218-229.

7 Een belangrijk boek hierbij is bijvoorbeeld: G. LUKKEN, *Rituals in Abundance: Critical Reflections on the Place, Form and Identity of Christian Ritual in Our Culture* (Liturgia Condenda, 17), Leuven 2005.

8 *Die modernen "Ritual Studies" als Heraus- forderung für die Liturgiewissenschaft. Modern Ritual Studies as a Challenge for Liturgical Studies* (Liturgia Condenda, 20), ed. B. Kranemann/P. Post. Leuven, Peeters, 2009; vi+323 blz., €65,-, ISBN 978 90 429 2067 5.

Daarbij komen historische studies aan bod, psychologische perspectieven, antropologische invalshoeken en empirische resultaten. In alle bijdragen komen de complexe verhoudingen tussen een bepaald ritueel repertoire en de theologische betekenis ervan tot uitdrukking. Wat betekent het bijvoorbeeld als een kerkelijke huwelijkssluiting tegenwoordig niet meer als overgangsrite ervaren wordt, maar eerder als bevestigingsrite (301v.)? Welke uitdagingen houden in de moderne Nederlandse samenleving multiculturele omstandigheden in (227v.)?

Op dit soort vragen wordt in het boek geen algemeen antwoord gegeven. Wel loopt als een rode draad door de bijdragen heen dat een rituoologische dimensie binnen de theologie, in het bijzonder de liturgiewetenschap, alleen maar in een wederzijds, interdisciplinair perspectief zinvol is. De rituologie is geen hulpwetenschap voor de liturgiewetenschap en de liturgiewetenschap is geen overbodige normatieve reflectie. Algemene ritualiteit en specifieke christelijke ritualiteit kunnen kritisch met elkaar in dialoog gebracht worden, zo zou men de teneur van deze bundel kunnen samenvatten.

Maar hoe ziet een rituoologisch perspectief binnen de theologie er concreet uit? Tal van studies proberen een bepaalde methode of theorie uit de rituologie of de sociale wetenschappen in bredere zin toe te passen op christelijke rituelen. Daarbij wordt vaak het theologisch terrein van de sacramentologie betreden.⁹ Een voorbeeld van een sacramentologische publicatie die gevoed is vanuit de rituologie, is Benzigs toepassing van het begrip liminaliteit van Turner op christelijke sacramenten.¹⁰ Dit is de tweede publicatie over de verhouding tussen theologie en rituologie die ik wil bespreken.

De auteur vertrekt in zijn boek vanuit de observatie dat de christelijke sacramenten steeds meer aan betekenis verliezen, terwijl nieuwe rituelen steeds belangrijker worden. Hoewel deze algemene uitspraak zeker genuanceerd zou kunnen worden, is zij aanleiding genoeg voor Benzig om zich met behulp van een van de belangrijkste auteurs van de rituologie op zoek te begeven naar een nieuwe interpretatie van sacramenten: Victor Turner. Na het leven en werk van Turner — die voortbouwt op de *rites de passage* theorie van Van Gennep — uitvoerig beschreven te hebben, zoekt Benzig in op het meest centrale concept van Turner: liminaliteit. Dit betekent dat deelnemers aan het ritueel zich in een tussenstaat bevinden, tussen het oude en het nieuwe. Op dat soort momenten is er ruimte voor zingeving, creativiteit en betekenisverlening. Benzig komt na een gedifferentieerde analyse van Turners werk tot de conclusie dat het concept liminaliteit behulpzaam kan

⁹ Een klassiek voorbeeld zijn de studies van Chauvet die gebruik maakt van de symbooltheorie in de Franse context. Vgl. L.-M. CHAUVET, *Symbole et sacrement: Une relecture sacramentelle de l'existence chrétienne*, Paris 1988.

¹⁰ T. BENZIG, *Ritual und Sakrament: Liminalität bei Victor Turner* (Würzburger Studien zur Fundamentalthologie, 36), Frankfurt-M., Peter Lang, 2007; 121 blz., €29,60, ISBN 978 3 631 55761 7.

zijn om de betekenis van sacramenten te herontdekken, een onderneming die in de buurt lijkt te komen van wat Schillebeeckx in zijn eerder genoemd artikel voorstelt. 'Het is duidelijk geworden dat er daadwerkelijk een intrinsieke samenhang bestaat tussen sacramenten en rituelen' (109). Het transformatieve karakter van rituelen kan geïnterpreteerd worden als het 'werkelijkheidsveranderende element van sacramenten', aldus Benzig (111). Dat sacramenten tegenwoordig maar weinig betekenis meer hebben, is volgens hem daaraan te wijten dat ze juist dit rituele karakter verloren hebben en verworpen zijn tot 'ceremoniën' (111v.).

Ook al is de auteur in zijn conclusies soms wat snel, zijn exercitie blijft interessant. Hij probeert een stap verder te gaan dan de meeste pogingen die in de bundel van Kranemann en Post ondernomen zijn: hier wordt het rituo-logische concept zelf tot een soort theologisch model, wat men als intradisciplinaire aanpak zou kunnen beschouwen.¹¹ Het ligt helaas buiten het bestek van Benzigs studie om uit te werken hoe het liminale karakter van sacramenten weer teruggevonden kan worden. Meer fundamenteel kan in het door Kranemann geschetste perspectief de volgende vraag aan Benzig worden gesteld: is er daadwerkelijk sprake van een wederzijdse dialoog waarin ook het theologische perspectief (in dit geval sacramentologie) een rol speelt en wellicht corrigerend naar de rituo-logie (in dit geval Turner) toe werkt?

Dit soort vragen liggen ten grondslag aan het algemene theologische debat over de plek van de rituo-logie. Het moge duidelijk zijn dat in de zin van een interdisciplinaire kijk er een beweging gaande is waar de theologie en de rituo-logie elkaar verrijken en wederzijds corrigeren, zonder elkaar wetenschappelijkheid of waarheidsclaim te ontnemen. Dat geen studie tot nog toe een sluitend antwoord kan geven op mijn vraag uit de inleiding van dit essay duidt op het proces dat beide disciplines aan het doorlopen zijn.

Rituelen rond de dood

Veel van de studies die zich met concrete rituelen bezighouden gaan over de dood. Het is niet verrassend dat onderzoekers uit verschillende disciplines zich op dit rituele repertoire richten. Op dit gebied is wellicht de grootste rituele creativiteit te bespeuren: mensen blijven ondanks de secularisering en individualisering van de samenleving rituele wegen zoeken om van hun dierbaren afscheid te kunnen nemen.¹² De liturgiewetenschap staat voor de uitdaging om onderzoeksresultaten over rituelen rond de dood die vaak bui-

11 J. A. VAN DER VEN, *Entwurfeiner empirische Theologie* (Theologie & Empirie, 10), Kampen/Weinheim 1994, 117. In dit essay laat ik het verschil tussen inter- en intradisciplinariteit verder buiten beschouwing. Beide begrippen hebben een werkwijze met metho-

den of theorieën gemeen die uit verschillende disciplines afkomstig zijn.

12 *Rituele Creativiteit: Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, red. E. Venbrux e.a., Zoetermeer 2008.

ten het kerkelijke kader vallen, in dialoog te brengen met haar eigen onderzoek naar en reflectie op de liturgische traditie.

Een eerste voorbeeld van een verzameling van artikelen waarin auteurs uit verschillende disciplines zich buigen over rituelen rond de dood, is het in België onder redactie van Leijssen, Bleyen, Dobbelaere en Voyé verschenen boek over levensrituelen zoals deze voltrokken worden rond dood en begrafenissen.¹³ De auteurs trachten 'een multidisciplinaire aanpak' (7) te realiseren. Het gaat hen erom scharniermomenten van het leven vanuit het klassieke concept van *rites de passage* onder de loep te nemen, in dit geval de dood. Er worden verschillende disciplines naast elkaar gezet, zoals de filosofie, de sociologie, de geschiedwetenschap en ook de theologie.

In het eerste deel van het boek gaat het om voorstellingen van de dood die mensen tijdens hun leven en sterven hebben (9v.). In de verschillende bijdragen is de hoofdstelling dat hiernamaalsvoorstellingen wel degelijk een belangrijke rol voor huidige mensen spelen, ondanks de secularisering. Deze voorstellingen vragen om rituelen bij het sterven die recht doen aan de veranderde omstandigheden, maar tegelijk ook traditionele wortels kunnen hebben, zoals verzoeningsrituelen, ziekenzalving en viaticum. In het tweede deel worden voornamelijk rituelen rond de uitvaart en de bijbehorende voorstellingen besproken (105v.). Volgens de auteurs is er sprake van een kwalitatieve verandering van traditionele rituelen, zoals de kerkelijke uitvaart: de individuele persoon staat sterker in het middelpunt. Tegelijk wordt echter vanuit theologisch perspectief aangetoond dat een klassieke voorstelling als het verrijzenisgeloof wel degelijk ook in deze veranderde context betekenisvol kan zijn door juist de nadruk te leggen op de belofte voor ieder individueel leven. In het derde deel wordt ingegaan op rituelen en voorstellingen rond de rouw (151v.). De auteurs in dit deel wijzen op de miskennis van het rouwproces in de huidige context, tegelijk echter ook op het opkomen van nieuwe rituelen in de begeleiding van rouwenden. Ten slotte wordt in een historische analyse aangetoond dat de hypothese van de ontkenning van de dood wellicht te voorbarig is en er wel degelijk een sterk bewustzijn van de dood is dat in rituelen tot uitdrukking komt.

Deze bundel is precies wat de uitgevers zeggen: een *multidisciplinaire*, goed opgebouwde verzameling van artikelen over het scharniermoment van de dood. Relevante disciplines laten relevante inzichten zien die ook voor een theologische reflectie zeker betekenisvol kunnen zijn. Een *interdisciplinaire* benadering zou dan de noodzakelijke volgende stap zijn die buiten het bereik van deze bundel valt.

Een andere verzameling artikelen uit de Amerikaanse context, die ik als tweede voorbeeld in deze paragraaf wil bespreken, legt een ander accent:

¹³ *Levensrituelen: Dood en begrafenissen* (KADOC-Studies, 31), red. L. Leijssen e.a., Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007; 248 blz., €30,-, ISBN 978 90 5867 627 6.

het multiculturele en multireligieuze karakter van de huidige samenleving. In de bundel van Garces-Foley over dood en religie in een veranderende wereld wordt de poging ondernomen om in verschillende religieuze tradities op zoek te gaan naar de betekenisverlening aan de dood. Daarbij blijkt dat deze betekenisverlening zich vaak door en binnen het rituele handelen van mensen voltrekt.¹⁴ Het uitgangspunt is dat men dit proces niet uitsluitend op het spoor kan komen door oude bronnen van de verschillende religies te bestuderen. Het zijn vooral de huidige praktijken waarop de auteurs in de bundel zich richten.

Hierbij komen de grote wereldreligies met verschillende substromingen, maar ook andere religieuze groeperingen uit de Amerikaanse context ter sprake. De auteurs vertrekken telkens vanuit de assumptie dat de betekenis van de dood in de wisselwerking tussen verschillende tradities en situaties in de huidige praktijk te vinden is. Religie ontstaat, bij wijze van spreken, keer op keer en ontwikkelt zich in de omgang met de dood. 'Dood is niet alleen maar een gelegenheid om geloofsvoorstellingen en waarden tot uitdrukking te brengen. Het is ook een arena om betekenis, gemeenschap, ritueel en mythe te creëren' (ix). In een snel moderniserende wereld 'ensceneren, veranderen en improviseren mensen religieuze praktijken' (x).

De auteurs geven daarbij de voorkeur aan het woord 'praktijken' boven 'riten'. Riten impliceren volgens Garces-Foley een voorgeschreven partituur die alleen maar uitgevoerd hoeft te worden. Praktijken zijn daarentegen aan de ene kant gerelateerd aan een bepaald voorschrift, maar kunnen tegelijk ook verzet tegen dit voorschrift inhouden (x). De bijdragen proberen alle op hun manier met behulp van rituelologisch onderzoek van een antropologische soort, het concept van de veranderende traditie (*changing tradition*) met inhoud te vullen.

In het laatste gedeelte van de bundel worden huidige praktijken rondom de dood beschreven, die niet met een bepaalde traditie verbonden zijn (207v.). Daarbij komen gepersonaliseerde uitvaarten aan de orde, nieuwe vormen van lijkbezorging, openbare gedenkplekken, de rol van de media en de spiritualiteit van de rouwverwerking. In dit laatste gedeelte gaat het eerder om de vraag hoe in deze nieuwe praktijken betekenisverlening aan de dood gestalte gegeven wordt zonder dat er expliciet gebruik wordt gemaakt van een traditie. De bundel is een voorbeeld van een benadering die niet theologisch van aard is, omdat hij niet vanuit een bepaalde traditie vertrekt. Tegelijk is het materiaal in de bundel wel degelijk theologisch relevant, maar er is binnen dit boek geen sprake van een interdisciplinaire dialoog in de zin van een wederzijds correctief. Deze dialoog blijft de noodzakelijke volgende stap.

¹⁴ *Death and Religion in a Changing World*, ed. K. Garces-Foley, Armonk, M.E. Sharpe, 2006; 322 blz., \$33,95, ISBN 978 0 7656 1222 9.

Een voorbeeld van een publicatie waarin de poging tot een interdisciplinaire werkwijze wel wordt ondernomen, is de monografie van Davies over een theologie van de dood, het derde boek dat ik in deze paragraaf wil bespreken.¹⁵ Davies vat theologie op als ‘een proces van vragen en reflectie in het leven van gelovigen en niet als een eenduidige set van antwoorden’ (2). Daarvoor grijpt hij op verschillende bronnen terug: klassieke voorstellingen rondom de dood, maar ook nieuwe voorstellingen en praktijken, zoals de omgang met de as van de overledene of natuurbegraafplaatsen. Het gaat de auteur vooral om de vraag hoe mensen concreet omgaan met sterfelijkheid.

Zijn uitgangspunt is het menselijke lichaam als ‘matrix en medium voor onze geloofsvoorstellingen en waarden’ (4). Dit perspectief behoedt hem voor een al te abstracte theologische of filosofische kijk waarin de oorspronkelijke ervaring die zich in het lichaam voltrekt uit het oog verloren wordt. Met betrekking tot het christendom signaleert hij aan de ene kant een positief signaal met betrekking tot de dood: het goede nieuws dat God de mens in de persoon van Jezus Christus uit de dood redt. Maar tegelijk ziet hij ook een negatief signaal: de christelijke leer neigde er volgens hem soms toe om romaniserend met de dood om te gaan, wat bijvoorbeeld uit de symboliek van het kruis blijkt (8).

Davies stelt in zijn boek dat de christelijke religie het sterkst van alle levensbeschouwingen bepaald wordt door de tegenstelling tussen leven en dood. In veel ritën, zoals de doop, komt symbolisch tot uitdrukking dat een leven waarin de dood een plek heeft betekenisvol kan zijn (38). De christelijke theologie kan juist binnen de arena van het rituele handelen, volgens Davies, een mogelijkheid bieden om ook in de huidige tijd bij de dood stil te staan, en de dood tot een deel van het leven te maken (57v.). Een interessante gedachte is hierbij dat de eschatologische kleur van christelijke uitvaarten niet betekent dat het hier en nu uit het oog verloren wordt. Het gaat er veel meer om dat ‘de menselijke identiteit in retrospectief vervuld wordt’ (63). Hiermee combineert de auteur op interessante wijze twee lagen van de christelijke liturgie: geloofsvoorstellingen en tegelijk de condities van het menselijke bestaan. De theologie wordt dan een uitdaging voor de menselijke ervaring, vooral in haar rituele vormgeving. Maar tegelijk is die ervaring een uitdaging voor theologische inhouden, zoals voorstellingen van hemel en hel (75v.).

Naast de veranderingen met betrekking tot de voorstellingen bespreekt Davies ook veranderingen in de concrete praktijken rond de dood: de opkomst van crematie heeft implicaties voor de betekenisverlening aan de dood (128). Zo ook draagt het nieuwe ecologische bewustzijn van mensen ertoe bij dat er een andere betekenis aan de dood gegeven kan worden — de

15 D. DAVIES, *The Theology of Death*, London/New York, T&T Clark, 2008; 197 blz., £19,99, ISBN 978 0 567 03049 8.

kringloop van leven, dood en nieuw leven—die op zijn beurt weer aanleiding is voor nieuwe vormen van uitvaarten zoals op natuurbegraafplaatsen (114v.). Het boek van Davies is een poging om zoveel mogelijk huidige rituele praktijken en opvattingen over leven en dood in dialoog te brengen met de erfenis van de christelijke traditie. De auteur is creatief en innovatief, hoewel er zeker discussie mogelijk is over zijn maatschappelijke en ook zijn theologische analyses. Het boek staat in alle opzichten in een vruchtbare interdisciplinaire dialoog.

Performance en theater

Naast algemeen theologische perspectieven en concrete studies, bijvoorbeeld over de dood, moet ten slotte op een reeks van publicaties gewezen worden die zich richten op de enscenering van de liturgie. De twee belangrijkste bronnen van deze studies zijn de performancetheorie en de theaterwetenschap. Deze kunnen soms een praktisch karakter hebben,¹⁶ maar soms ook gericht zijn op het ontwikkelen van theoretische modellen. Van het tweede wil ik twee voorbeelden bespreken.

Het eerste voorbeeld is de studie van McCall over liturgie als performance.¹⁷ Volgens hem is er in de liturgiegeschiedenis vaak sprake geweest van een fixatie op woorden, bijvoorbeeld de instellingswoorden in de eucharistie, waardoor er weinig aandacht was voor het performatieve. Een sterke regelbepaaldheid van de liturgie was het gevolg. Aan de andere kant ligt voor de auteur in dezelfde instellingswoorden de opdracht tot handelen bevat. Liturgisch handelen krijgt daardoor een stabiel en tegelijk dynamisch karakter. De centrale categorie van de anamnese in de eucharistie bevat volgens McCall zo'n stabiele en tegelijk dynamische daad die in geen analyse buiten beschouwing zou moeten blijven (1).

Vanuit rituoologisch oogpunt introduceert de auteur het begrip performance. Dit vormt ook voor Schillebeeckx, in het eerder genoemde artikel, een sleutel tot een herontdekking van sacramenten. Is de liturgie een performance? McCall maakt niet de fout de begrippen zomaar gelijk te schakelen. Volgens hem is de liturgie 'een soort van performance' die overeenkomsten en verschillen met andere soorten performances vertoont (5). Hij ontwikkelt een model voor de analyse van liturgische handelingen dat recht probeert te doen aan de eigenheid van de liturgie als religieuze handeling, maar tegelijk ook aan het algemeen performatieve karakter ervan. Het belangrijkste verschil is het 'formele object' van wat er in de handeling gebeurt (104). Bij een

16 Vgl. bijvoorbeeld M.A. FRIEDRICH, *Liturgische Körper: Der Beitrag von Schauspieltheorien und -techniken für die Pastoralästhetik* (Praktische Theologie heute, 54), Stuttgart 2001.

17 R. D. MCCALL, *Do this: Liturgy as performance*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2007; 208 blz., \$28,-, ISBN 978 0 268 03499 3.

performance zoals een theatervoorstelling is dit een imitatie van een handeling. Bij een liturgische performance gaat het om een anamnese van een goddelijke daad. De rol van liturgische boeken bestaat er volgens de auteur in om creativiteit los te maken, net als bij de encenering van een toneelstuk. Maar in de liturgie wordt het geloofsgeheim opnieuw levendig door de aanwezigheid van God in het hier en nu ervaarbaar te maken (105).

In de laatste hoofdstukken van zijn boek past McCall zijn performative analyse van de liturgie op een concrete rite toe: de eucharistie in Rome in de vroege achtste eeuw zoals deze beschreven wordt in de *Ordo Romanus 1*. De keuze voor deze rite heeft met McCalls opvatting te maken dat in deze vorm van de eucharistie ‘de verbintenis tussen woord en daad vollediger is dan in welke latere wellicht meer uitgewerkte vorm dan ook’ (7). Een van de belangrijkste conclusies is dat er in zekere zin sprake is van weinig precisie (*unprecision*) en intuïtie (121). Er is in de *Ordo* volgens de auteur geen enkele uitspraak over dé betekenis van de mis te vinden. Daarin ziet McCall zijn hypothese bevestigd dat het in de liturgie om een unieke en dynamische gebeurtenis gaat.

Ook al is een analyse zoals McCall deze op basis van historische bronnen probeert te maken altijd beperkt omdat handelingen uit het verleden niet zichtbaar zijn,¹⁸ is zijn studie toch interessant voor de discussie over het performatieve karakter van de liturgie. Als er soms gevreesd wordt dat een performatieve benadering vanuit de rituologie een verwatering van de liturgische traditie zou betekenen, zoals Mitchell bij sommige liturgisten diagnosticeerde, nuanceert McCall dit uitgangspunt. Het concrete handelen van mensen heeft de liturgie altijd ook flexibel en intuïtief gemaakt, binnen een voorgegeven vorm. Het intuïtieve van de anamnetische handeling is een bron voor religieuze ervaring, aldus McCall. In die zin wordt de rituo-logische kijk op de handeling hier tot een interdisciplinaire gesprekspartner van de liturgiewetenschap.

Het tweede voorbeeld — het boek van Roth over de theatraliteit van de liturgie — dat ik in deze paragraaf wil bespreken, is eveneens op de encenering van de liturgie gericht, maar deze keer eerder vanuit het theater.¹⁹ Roth plaatst zich met haar boek in een beweging binnen de praktische theologie die de liturgie op interdisciplinaire wijze met behulp van cultuurwetenschappen wil besturen. Tegelijk wordt in de cultuurwetenschappen getracht om inzichten die op het theater van toepassing zijn te gebruiken voor andere fenomenen. Het begrip van de ‘theatraliteit’ biedt hiervoor volgens de auteur een goed vertrekpunt met betrekking tot de liturgie. In haar studie

18 Voor de problematiek van historische studies over het handelingsaspect van de liturgie zie: F. LURZ, *Erlebte Liturgie: Autobiographische Schriften als liturgiewissenschaftliche Quellen* (Ästhetik-Theologie-Liturgik, 28), Münster 2003.

19 U. ROTH, *Die Theatralität des Gottesdienstes* (Praktische Theologie und Kultur, 18), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2006; 348 blz., ISBN 978 3 579 03498 3.

past zij vier basisbegrippen van theatraliteit toe op de liturgie. Op de eerste plaats is de encenering belangrijk, waarbij Roth net als McCall aantoont dat er een specifieke manier van enceneren aan de liturgie eigen is (129). Daarna gaat Roth in op wat zij corporaliteit noemt: de liturgisch handelenden en de gemeente. Hier komt een verschil met het theater naar voren: in de liturgie gaat het om andere rollen die niet zomaar van een ‘doen alsof’ uitgaan, en er is in strikte zin ook geen publiek, omdat de gemeente zelf handelt. Dit ligt anders als het vierde aspect besproken wordt: het publiek dat er tegenwoordig bij liturgisch handelen wel degelijk kan zijn, bijvoorbeeld bij publieke vieringen en mediaal geënceneerde liturgieën (222). Ten slotte bespreekt Roth nog manieren van participatie aan de liturgie, zoals het koor dat ook in de Griekse tragedie een belangrijke rol speelde.

Roth komt tot de conclusie dat het transformatieve aspect van een performance—vooral uitgewerkt door Turner en eerder al aan de orde geweest—een behulpzaam inzicht kan zijn om liturgisch handelen beter te begrijpen (274). Dit betere begrip heeft volgens haar betrekking op wat de liturgie is, welke structuur zij heeft en welke manieren van participatie er zijn. In haar plausibele analyse lukt het Roth om de blik op de liturgie te verbreden, sommige nieuwe inzichten te ontwikkelen en bekende structuren open te breken.

Deze twee voorbeelden van studies over de liturgie die gebruik maken van de begrippen performance en theater zijn mijns inziens goede illustraties van hoe een bepaald concept vanuit een stroming binnen de rituologie een verrijking kan betekenen voor de theologische reflectie op de liturgie, maar tegelijk ook hoe het concept als zodanig verder ontwikkeld wordt, wat—in de woorden van Roth—van cultuurwetenschappelijk belang is.

Concluderend kan het volgende gezegd worden: er is nog steeds geen sluitend antwoord te geven op de aan het begin van dit essay gestelde vragen met betrekking tot de verhouding tussen rituologische en theologische perspectieven op de liturgie. De besproken voorbeelden laten echter wel zien hoe men poogt om op interdisciplinaire wijze liturgie te bestuderen of daar een bijdrage aan te leveren door gebruik te maken van inzichten in andere vormen van ritueel handelen. Het wederzijdse correctief dat verschillende wetenschappen zoals de theologie en de rituologie voor elkaar kunnen zijn, biedt mijns inziens een goed uitgangspunt voor een vruchtbaar theologisch en rituologisch debat dat ook in toekomstige studies hopelijk voortgezet zal worden.

THOMAS QUARTIER, geboren in 1972 te Kranenburg, studeerde theologie en filosofie in Nijmegen. Hij promoveerde te Nijmegen op het proefschrift *Bridging the Gaps: An Empirical Study of Roman Catholic Funeral Rites* (Münster 2007). Hij doceert rituele en liturgische studies aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn huisadres is: Kuhstraße 26, D-47559 Kranenburg, Duitsland; email: t.quartier@rs.ru.nl.